

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА У ДОБА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

I. Устаничке старешине и турска непокретна имања

У нашој новијој историографији приступило се проучавању Првог српског устанка са марксистичког становишта. У вези с тим пада и почетак посвећивања пажње друштвено-економској проблематици Устанка, дотле скоро потпуно занемареној. Међутим, и поред јако испољеног интереса на том пољу, рад на испитивању појава из економског и друштвеног развитка предустаничке и устаничке Србије текао је врло споро и у прилично уским оквирима. Ретко се приступало детаљнијој посебној обради појединих крупнијих или ситнијих проблема из те области, чије је решавање неопходно за осветљавање општег тока Устанка. Много чешће се упуштало у мање или више уопштена и на ограниченој изворној грађи заснована разматрања о основним моментима из друштвено-економског развитка, усмерена на изграђивање једне нове, марксистичке оцене друштвеног карактера устанка као револуционарног покрета. Не може се порећи да се и овим путем дошло до неких позитивних резултата, нарочито у погледу уочавања и постављања основних питања, па и у извођењу извесних општијих закључака о повезаности општег тока Устанка са његовим друштвено-економским основама, али је исто тако несумњиво да су иза тога рада преостале и врло крупне и озбиљне празнине. Постављене основе новог гледања на Устанак требало је даље у појединостима разрађивати на целокупној сачуваној изворној грађи, али се у том погледу споро ишло напред, а у много чему остало се на почетној фази. Стога су неке оцене и закључци о основним моментима друштвено-економског развитка устаничке Србије, на којима се и темељи нова концепција, изнети само у најопштијим цртама и на темељу оскудног документарног материјала, остали и даље отворена историска питања која још ишчекују своју посебну и исцрпнију обраду. Једно од таквих недовољно разрађених питања јесте и питање: какав је удео турских непокретних имања у богаћењу устаничког старешинског слоја. Иако једно од ситнијих питања, део ширег питања о продаји турских имања, оно заслужује да му се посвети посебна пажња, јер његово осветљавање доприноси у извесној мери и бољем разумевању развитка класних односа у устаничкој Србији.

Постављено питање нашло је своје место у историографији Устанка још од Вука Караџића. Вук га се, додуше, дотакао само уколико се оно односи на Младена Миловановића и Милоја Петровића, двојицу несумњиво најтипичнијих носилаца злоупотреба око турских непокретних имања. У биографији Милоја Петровића (1829), Вук износи како су њих двојица после освајања Београда, поред других уносних послова које су преузели за свој рачун, „притиснули по Београду најлепше куће, дућане и магазе, а око Београда њиве и ливаде“.¹⁾ Тридесет година касније, у „Правитељствујушчем совјету“ Вук поново о томе говори: приликом продаје турских имања, „гдје је што најзнатније било они су куповали за себе, пошто су хтјели“.²⁾ Ослањајући се на Вукова лична саопштења, и Леополд Ранке је донео исте податке о Младену Миловановићу и Милоју Петровићу,³⁾ само што је он у неким својим закључцима овакве поступке уопштио и проширио и над остале старешине.⁴⁾ Лазар Арсенијевић Баталака дао је нешто пунија обавештења: неке су старешине ометале рад Совјета на продаји турских непокретних имања, јер су самовољно присвајали она добра која су им се свидела, „нарочито воденице, ливаде, њиве и забране“, одн. по својој вољи и процени узимали их у закуп или сасвим куповали, спречавајући слободно надметање на јавној распродаји вршењем притиска на остале заинтересоване. Међу старешине које су тако поступале он у првом реду убраја Младена Миловановића, али наводи још, уз Милоја Петровића, и Јакова Ненадовића, Миленка Стојковића, Петра Добриња, Милана Обреновића, Стевана Синђелића и Хајдук Вељка Петровића.⁵⁾ Уопштено и врло кратко о овом самовлашћу старешина, на основу података добијених од самих учесника, говори још и Јован Гавриловић.⁶⁾ Прота Матија Ненадовић даје само један интересантан податак који се односи на ранији период: у једној својој белешци он износи како су ваљевске старешине међу собом поделиле турске воденице на почетку Устанка, које су тек касније почели отплаћивати.⁷⁾

Наведени подаци, који непосредно или посредно (Ранке, Ј. Гавриловић) потичу од учесника или савременика Устанка, те који имају вредност извора, дају само једну уопштену слику о самој појави без конкретних чињеница. Такве чињенице могле су се добити само коришћењем документарне грађе из доба Устанка. Први покушај у том правцу учинио је Алекса Јовановић који је објавио четрнаест тапија о куповини турских имања, од којих су једанаест припадале Младену Миловановићу, а две заједнички Младену и Милоју Петровићу.⁸⁾ Тако је А. Јовановић, како је сам истакао у уводу, дао конкретнију потврду

1) Вук Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, Београд, 1898, 254.

2) Исто, 75.

3) Leopold Ranke, *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg 1829, 120 (Уп. Ј. Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1892, 118—119).

4) L. Ranke, н. д., 108 и 112 (уп. Ј. Ранке, 112 и 117).

5) Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд 1898, 254—255 и 377.

6) Јован Гавриловић, *Подаци за поведеницу српску времена Карађорђевог по струци финансије*, *Гласник ДСС*, III, 1851, 182.

7) Прота Матеј Ненадовић, *Целокупна дела*, у ред. В. Ђоровића, Београд (1931), 334.

8) Алекса Јовановић, *Баштина војводе Младена Миловановића*, Бранич II, 1888, 393—406.

горе наведеним Вуковим саопштењима. Он је истовремено указао и на пут којим је требало даље ићи у решавању овога питања. У том правцу, међутим, нико није даље радио (наравно, током времена објављивана је различита грађа у којој је било материјала и о овом питању, па и понека тапија, али је све то учињено узредно). Уосталом, старији историчари су се врло мало освртали на питања из друштвено-економског развитка устаничке Србије, па и на питање продаје турских непокретних имања. Уколико су га појединци и помињали, обично су прелазили преко питања учешћа старешина у том послу (на пример, Мита Петровић и Стојан Новаковић⁹). Тако је поступио и Бранислав Недељковић који је, иначе, у својим разматрањима о промени баштинских односа у доба Првог устанка дао шири простор и питању продаје турских имања.¹⁰)

То је питање поново дошло на дневни ред у новијој нашој историографији. Драгослав Јанковић, Ружица Гузина и Мирослав Ђорђевић уочили су значај питања турских непокретних имања за проучавање друштвених односа устаничке Србије, те су га углавном с те тачке гледишта и узимали у разматрање. Остављајући по страни извесне разлике у анализи и у формулацији закључака, они су дошли до једног заједничког гледишта: с једне стране, подвукли су као основну чињеницу да турска непокретна имања претстављају један од најважнијих извора богаћења устаничког старешинског слоја, а с друге — истакли да су старешине постали главни корисници ових имања захваљујући злоупотреби своје власти.¹¹) Али, третирајући ово питање у својим општијим радовима, посвећеним знатно широј проблематици, у чијим се оквирима није могло ићи за исцрпнијим претресањем појединачних проблема, они су се на њега осврнули само у најопштијим линијама. С тога су они и остали у кругу већ познатог, горе наведеног изворног материјала, уносећи врло мало нових података у литературу (једино је М. Ђорђевић користио неке податке из Ивићевих Списа, IV и V). А као резултат су се јавиле и извесне нејасности и празнине, скоро неизбежне у оваквим уопштеним приказима.

Постављени проблем, међутим, не може се решавати само на темељу досад коришћене, претежно наративне грађе, нити се примери Младена Миловановића и Милоја Петровића, који се стално и искључиво наводе, могу уопштавати као карактеристични за читаву појаву. Брижљивим испитивањем сачуване документарне грађе може се извући велики број нових конкретних података који пружају ширу и солиднију основу за покушај објашњења овог сложеног питања. Наравно, његову иоле пунију реконструкцију није могуће извршити, јер су основни документи о томе неповратно пропали, а сачувани су извори врло фрагментарни, али је могуће, и поред фрагментарности сачуване грађе, унети нешто више светлости бар у поједине стране ове појаве.

9) Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1901, 88—89 и 106—107; Стојан Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1907, 35—36.

10) Бранислав Недељковић, *Историја баштинске својине у новој Србији од краја XVIII века до 1931*, Београд 1936, 155—160.

11) Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951, 38—39; Исти, *Правитељствујушчи совјет*, *Историски гласник* бр. 1—2 за 1954, 62—63; Мирослав Ђорђевић, *Политичка историја Србије*, I (1804—1813), Београд 1956, 203—204; Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд 1955, 92—93.

У том погледу најважнији су извор тапије¹²⁾ издаване купцима бивших турских непокретних имања. Као што је на примеру Младена Миловановића и Милоја Петровића показао Алекса Јовановић,¹³⁾ на основу ових тапија могуће је у неким случајевима извршити бар делимичну реконструкцију „баштина“ појединих устаничких старешина и стећи делимичан увид у оно шта су, где, колико и по коју цену куповали од бивших турских имања, од краја 1807 па надаље. Иако сачуваност тапија не одражава и право стање тадашњих нових старешинских поседова, оне ипак указују на извесне појаве и тенденције, досад недовољно уочене, које су се при тој распродаји испољавале. Напомињемо да је овде реч само о купљеним и исплаћеним бившим турским имањима, јер о оним узетим само у закуп нема слчних извора. Подаци из тапија могу се делимично попунити и релативно бројним подацима расутиим по другим документима, делом и по наративним изворима. Док се у случају постојања тапије може поуздано знати да купљено добро потиче из фонда бивших турских непокретних имања и да га је купац непосредно платио и купио од државе,¹⁴⁾ што је за нашу тему од битне важности, то је у другом случају тешко сигурно утврдити, мада често постоје елементи на основу којих се може закључити да је врло вероватно реч о бившем турском имању (некретнине у граду или њиховој непосредној околини, где их устаничке старешине, углавном пореклом са села, нису могли имати пре Устанка, затим некретнине ван њиховог ужег завичаја где су се налазиле њихове старе баштине), али не и о путу како је оно дошло у руке свом новом власнику (могућа је непосредна куповина, али и прикупљивање). У сваком случају, ни ови се подаци не могу занемарити.

Ми ћемо покушати да утврдимо шта говоре сачувани подаци о учешћу устаничких старешина у куповању бивших турских непокретних имања. Напомињемо да ће се пунија слика о томе моћи добити тек кад се обради у целини (што ћемо урадити у другом чланку) питање продаје турских имања, јер су многи елементи продаје неопходни за разумевање овог ужег питања коме је посвећен садашњи рад.

Узећемо у разматрање најпре оне устаничке старешине од којих се сачувао већи број тапија, одн. који су обавили већи број куповина из фонда бивших турских непокретних добара. Из расположивог материјала произилази да је таквих старешина било релативно мало, свега неколицина.

Из те групе најтипичнији је претставник Младен Миловановић, један од најбогатијих трговаца свињама још из предустаничког периода, а вероватно најбогатији човек у Србији у доба Устанка. Горе смо већ изнели шта је забележио Вук Караџић, а по њему и Леополд Ранке, о Младеновом учешћу, заједно са Милојем Петровићем, у куповини турских кућа, дућана и магаса у Београду а њива и ливада у околини Београда.¹⁵⁾ Успешном обављању овог њиховог посла допри-

12) Ми смо прегледали нешто преко 70 тапија од којих је већи део припадао устаничким старешинама, а највећи број прегледаних тапија није досад објављен. Сретен Поповић (*Путовање по новој Србији*, Београд 1850, 169) каже да су у његово време (писао је 1879) биле сачуване многе тапије у неким породицама у Београду и у унутрашњости.

13) Види нап. 8.

14) Такве тапије издавао је искључиво Правитељствујушчи совјет, а на њима је увек било означено да се новац исплаћује у „касу народну“.

15) Види нап. 1—3. По Вуковом причању, кнез Милош је 1822 пребацивао Младену Миловановићу његове грешке из доба устанка, па је између осталог подвлачио и то да је Младен „по целој Србији имао кованлуке и воденице“, а „по Београду дућане и магасе“ (*Вукова преписка*, II, Београд 1908, 655).

нела је, по Вуку, и чињеница што је на почетку продаје турских имања у Београду Младен био претседник Правитељствујушћег совјета и командант београдске тврђаве, а Милоје старешина београдских бегара и „управитељ“ саме продаје.¹⁶⁾ Навели смо и мишљење Л. Арсенијевића — Баталаке да је Младен надмашио све остале старешине у стицању турских имања.¹⁷⁾ Један извештај земунског команданта пуковника Перша из почетка 1808 даје један сличан податак. Он говори о замашној куповини плацева у Београду коју су извршили Младен и Милоје: први је купио један плац за 80.000 форината, а други један за 40.000, с тим да им се половина овог износа одбије на њихова потраживања од народне кесе, а другу половину да отплаћују у ратама. У плацеве су биле укључене и рушевине зграда и грађевински материјал који се на њима налазио.¹⁸⁾ Подаци из сачуваних тапија само делимично потврђују горње наводе о Младеновом поседу у Београду. О заједничкој куповини Младена и Милоја, коју Вук толико истиче, говоре само две тапије: у питању су једна кућа са празним плацем купљена 28. XII. 1807 за 2.500 гроша,¹⁹⁾ затим једна кућа и механа, купљена 4. III. 1808 за 1.500 гроша.²⁰⁾ На Младеново име гласе четири хана исплаћена 16. V. 1810 по цени од 6.005 гроша, одн. 6.100, 7.102 и 5.606 гроша;²¹⁾ затим, под истим датумом једна башта за 500, дућани за 5.500 и једна кућа за 250 гроша,²²⁾ и најзад пет дућана 25. VII. 1810 за 1.000 гроша.²³⁾ Овоме треба додати и навод Вуков да су се Младен и Милоје по освојењу Београда настанили у бившем конаку Мехмед аге Фочића, по Вуковим речима, најлепшој кући у Београду,²⁴⁾ о којој тапија није сачувана. На крају треба поменути да су му 7. IV. 1809, вероватно по његовој жељи и сугестији, Карађорђе и Правитељствујушчи совјет за „превелике заслуге нашему отечеству заслужене“ поклонили Аду Циганлију.²⁵⁾ О Младеновим куповинама ван Београда сведоче само три тапије: на шљивак, подјажје и воденицу од три витла на Ресави која је раније припадала Кучук Алији (11. IX. 1808, 1.100 гроша),²⁶⁾ воћњак и неку Дрндића зидину у Ужицу (6. XI. 1808, 100 гроша)²⁷⁾ и на водеично место на Тимоку, у Гургусовцу (28. VIII. 1811, 400 гроша).²⁸⁾

Поуздано се може рећи да сачуване тапије не обухватају све нове тековине Младена Миловановића. Друга грађа пружа за то јасне до-

16) В. Караџић, *Грађа*, 254 и 75.

17) Види нап. 5.

18) Алекса Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, V, Суботица 1939, 149 (уп. М. Ђорђевић, н. д., 204).

19) А. Јовановић, *Баштина*, 394—395. По убиству Милоја Петровића, ови су дућани припали његовој деци, о чему постоји забелешка на самој тапији, те је том приликом Младеново име прецртано.

20) А. Јовановић. Исто, 396.

21) Исто, 398—400.

22) Исто, 400—401.

23) Исто, 402.

24) В. Караџић, *Грађа*, 75. Ову кућу вероватно помиње Д. Бантиш-Каменски (*Путешествие в Молдавию, Валлахию и Сербию*, Москва 1810, 115; уп. Јелена Вукићевић, *Писма једног Руса о Србији за време устанка* 1808, Звезда, III, 1901, 165).

25) Богољуб Тирић, *Прилози српској историји*, Споменик СКА XXXIV, 1898, 72.

26) А. Јовановић, *Баштина*, 397.

27) Исто.

28) Исто, 403—404.

казе. Из једног писма Младенова Антоњију Пљакићу од 6. V. 1809 види се да је он купио у Београду један плац до куће Аврама Лукића на коме је имао намеру да подигне „фуруну“ за што му је био потребан и један мали део Лукићевог имања.²⁹⁾ Можда је то Младенова „пекарница“ у којој се, по Баталакиним речима, само за Младенову кућу пекло по сто ока хлеба дневно.³⁰⁾ У Ужицу је, поред поменутог воћњака и зидине, имао или сам или у ортаклуку са Миланом Обреновићем и неке „воденице, табану и дућане“. Милан га 14. IX. 1810 обавештава да су ови „ужичкиgrundови“ били оправљени пре његовог одласка у Влашку, али да сада не зна „за ово време какову су вајду донели“. ³¹⁾ Код Багрдана, по Антонију Протићу, Младен је имао велико трмчиште (пчелињак) од 500 кошница.³²⁾ Младеново супротстављање Карађорђевог одбранбеног плану пред турску навалу улето 1813 Вук је објашњавао тиме што је Младен жалио „своји воденица на Црној Реци и Брзе Паланке коју је био купио“.³³⁾ У вези са истим питањем и Бартоломео Куниберт је написао да се Младен није могао одлучити да Турцима остави „млинове и земље што имађаше по граници“.³⁴⁾ Из ових последњих навода тешко је извући конкретне закључке, али они ипак јасно указују на то да је Младен Миловановић имао у унутрашњости Србије више имања него што показују сачуване тапије и горе наведени подаци из осталих докумената.³⁵⁾ Иако се Вукови наводи о Младеновој „пљачци“ у Београду изворима у потпуности не потврђују, као ни уопштене тврдње о његовим поседима у унутрашњости, и ови сачувани конкретни подаци који су изван сумње и сами говоре о његовом великом богатству и великом уделу у куповини турских непокретних имања. С обзиром на ограничен задатак овога рада, није овде место да се задржавамо и на другим пословима Младена Миловановића који су му и пружали могућност и средства за ове куповине.

Младенов ортак Милоје Петровић по Вуковим речима, спадао је исто тако у најбогатије људе у Србији за време Устанка и био је равноправан партнер Младенов у куповини турских имања. У том послу нарочито му је користио положај „управитеља“ или „народног комесара“ расподаје бивших турских добара. Био је Младенов ортак и у другим уносним пословима. Међутим, у сачуваној грађи остало је о томе врло мало трага, тако да подацима које смо горе навели (куповина једног повећег плаца у Београду за 40.000 форинти и две заједничке тапије са Младеном)^{35а)} немамо шта ново да додамо. Вук једино на једном месту помиње да је Милоје, сем свог имања у Београду, имао

29) Архив САН, бр. 506.

30) Л. Арсенијевић-Баталака, н. д., 379.

31) Архив САН, бр. 7108.

32) Анга Протић, *Повесница од почетка времена војска српског Карађорђа Петровића*, Споменик СКА XIX, 1892, 19.

33) В. Караџић, *Грађа*, 127. уп. L. Ranke, н. д., 165 (и Л. Ранке, н. д., 169).

34) Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901, 37—38. Уп. Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909, 556.

35) За приче које су у доба устанка кружиле о величини Младенова имања карактеристична је једна анегдота коју је забележио Сима Милутиновић Сарајлија (*Србијанка*, II, Липиска 1826, 190—191). По Доситејевој смрти извршена је продаја његових преосталих ствари. Младена је зачудило како је то обављено врло брзо. На то му је добацио један од Доситејевих пријатеља Алекса Рељић: „...кад станемо твоје продавати, таман ћемо двије године имат посла“.

35а) Види нап. 18—20.